

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К.Д. УШИНСЬКОГО»

УДК 342.724: 172.3

БОКОЧ Вікторія Михайлівна

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
І РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Одеса – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі міжнародної політики факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет» Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор політичних наук, професор
ПАЛІНЧАК Микола Михайлович
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», декан факультету міжнародних економічних відносин

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, професор
ВОЙНАЛОВИЧ Віктор Анатолійович
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, завідувач відділу етнополітики

доктор політичних наук
СТОЙКО Олена Михайлівна
Інститут держави і права імені В.М.Корецького НАН України, провідний науковий співробітник відділу правових проблем політології

доктор філософських наук, професор,
САГАН Олександр Назарович
провідний науковий співробітник,
Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України,
в.о. завідувача відділення релігієзнавства

Захист відбудеться 14 травня 2021 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.06 Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» Міністерства освіти і науки України (65020, м.Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, ауд. 55).

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського» (м.Одеса, вул. Старопортофранківська, 36).

Автореферат розіслано 13 квітня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої
вченої ради

Т.О.Каменчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Зміна суспільного устрою, що почалася після здобуття незалежності України, спричинила трансформаційні процеси у різних сферах – економічній, політичній, соціальній та ін. Докорінні суспільно-політичні перетворення позначилися також на державно-церковних та міжконфесійних відносинах.

Отримавши у спадок від Радянського Союзу майже повністю зруйновану релігійно-церковну сферу, незалежна українська держава створила умови для релігійного відродження, на принципово нових засадах унормувала відносини між державою і церквою, заклала підвалини власної релігійної політики.

Відродження релігії в Україні з самого початку супроводжувалося її зближенням з політикою. В умовах зародження багатопартійності та посилення партійно-політичної конкуренції, зростання суспільного авторитету релігії, вона почала привертати до себе увагу різних політичних сил, які вбачали у ній дієвий засіб політичних технологій та інструмент виборчих кампаній.

Релігійні організації, зміцнивши свої позиції, у свою чергу, відчули свою здатність впливати на політичні події і процеси, політичну поведінку широких мас населення, електоральні уподобання віруючих. Хоча законодавство України їм не дозволяло їм втручатися у політику, вони, декларуючи свою аполітичність, поступово налагоджували контакти з політичними партіями, їхніми лідерами, брали участь у партійно-політичних акціях та заходах. Встановлюючи зв'язки з українським політикумом, релігійні організації розраховували на зміцнення своїх позицій, підвищення рівня суспільної довіри, розширення релігійної мережі. Вони намагалися впливати на формування та реалізацію такої релігійної політики, яка давала б можливість впроваджувати у суспільне життя релігійні принципи, цінності та ідеали. Таким чином, релігійні організації, з одного боку, втягувалися певними світськими силами у політичний процес, а з другого, – самі добровільно йшли на співпрацю з ними. Тобто, у встановленні контактів та зв'язків політичних партій, рухів, окремих політиків з релігійними організаціями був взаємний інтерес. Його наслідком стала сакралізація політики і політизація релігії.

Складна і багатогранна проблема взаємодії політики і релігії, державно-церковних відносин в Україні досліджується в основному фахівцями-релігієзнавцями. Однак, зважаючи на те, що «релігієзнавство не є політичною наукою» (А. Колодний), різні аспекти цієї проблеми аналізувалися ними здебільшого поза політичним контекстом, без належного урахування особливостей політичної ситуації у державі та суспільстві.

Українські політологи, зосередившись спершу на проблемах становлення та розвитку політичної науки, певний час недооцінювали впливу політики на релігійну сферу, а також релігії на розвиток суспільно-політичних процесів. Тільки згодом ними було усвідомлено, що релігія може виступати об'єктом політичної науки та розпочато дослідження різних аспектів проблеми їх співвідношення.

Проте чимало питань, пов'язаних із взаємодією політики і релігії у процесі розвитку української держави та суспільства, ще й досі залишаються

недостатньо з'ясованими. Серед них – місце релігії у політичній системі України, релігійно-церковні питання у діяльності інституту президентства, законодавчої та виконавчої гілок влади, роль релігійного чинника у суспільно-політичних акціях, подіях та процесах, що відбувалися останнім часом в українському суспільстві, а також у цивілізаційному виборі України.

У зв'язку із складністю політичного та релігійного феноменів, різноманітністю їх зв'язків між собою та іншими сферами суспільного життя найпродуктивнішим у розкритті їхньої суті є міждисциплінарний підхід.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана у межах комплексної науково-дослідної теми кафедри міжнародної політики факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»: «Україна в системі європейської політичної інтеграції» (номер державної реєстрації 0116U005073).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є виявлення співвідношення політики і релігії, з'ясування особливостей взаємозв'язку суспільно-політичних і релігійно-церковних процесів в Україні.

Досягнення поставленої мети потребувало вирішення таких дослідницьких завдань:

на основі аналізу джерельної бази визначити стан наукової розробки проблеми взаємозв'язку політики і релігії у зарубіжній та вітчизняній історіографії та виявити недостатньо висвітлені її аспекти;

визначити ідеологічні, політико-правові засади та напрями релігійної політики радянського тоталітарного режиму, виявити її наслідки в Україні;

обґрунтувати роль Верховної Ради України у створенні системи законодавства України про релігію та церкву, визначенні конституційно-правових засад демократичної моделі державно-церковних відносин;

на основі аналізу конституційних повноважень Президента України визначити його компетенцію у релігійно-церковній сфері, здійснити порівняння релігійної політики Президентів України, виявити її спільні та відмінні риси;

визначити пріоритетні напрями діяльності Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади з реалізації державної релігійної політики;

оцінити місце і роль релігійних організацій у політичній системі України, визначити напрями суспільно-політичної та громадської діяльності Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій та інших міжконфесійних об'єднань, форми їх комунікації з українською владою;

з'ясувати позиції та форми участі релігійних організацій різних конфесій у акціях Майдану як масштабному суспільно-політичному протесті українського народу проти кримінально-олігархічної влади;

обґрунтувати політичну зумовленість та характер змін релігійної ситуації у анексованому Криму та на окупованих територіях Донбасу;

виявити політичні причини та наслідки утворення Православної церкви України та здобуття нею Томосу про автокефалію;

обґрунтувати роль релігії та церкви у цивілізаційному виборі України, дослідити специфіку процесу євроінтеграції України у релігійно-церковній сфері;

з'ясувати зміст релігійно-геополітичного проекту «русского мира», визначити місце і роль у ньому Російської православної церкви, показати його антиукраїнську спрямованість, а також обґрунтувати необхідність протидії впровадженню цього проекту в Україні світськими і релігійними засобами.

Об'єктом дисертаційного дослідження є взаємовідносини політики і релігії у процесі демократичних перетворень в Україні.

Предмет дослідження – особливості взаємозв'язку суспільно-політичних та релігійно-церковних трансформацій в Україні.

Теоретична та методологічна база дослідження. Теоретичну базу дисертаційного дослідження складають праці з політичних та релігійних питань зарубіжних і вітчизняних дослідників. Методологічною основою роботи є сукупність різноманітних загальнонаукових та спеціальних методів, що пов'язано із особливостями об'єкта та предмета дослідження, мети і завдань. Для аналізу взаємозв'язку суспільно-політичних та релігійно-церковних процесів, які знаходяться у стану постійної динаміки та розвитку, застосовувався діалектичний метод дослідження. Аналіз релігійної політики радянського тоталітарного режиму у її ретроспективі потребував застосування методу історизму. Метод системного аналізу використовувався у процесі дослідження законодавства України у релігійно-церковній сфері як цілісної системи, суспільно-політичних та релігійно-церковних процесів як складних системних утворень, що постійно перебувають у взаємному зв'язку та взаємодії. Структурно-функціональний метод дав можливість виявити внутрішню структуру об'єкта дослідження, визначити роль його елементів та взаємозв'язку між політичною та релігійною сферами суспільного життя. Завдяки застосуванню методу компаративістики стало можливим здійснення порівняльного аналізу релігійних процесів, що відбувалися під впливом суспільно-політичних чинників, співставлення позицій різних релігійних організацій з метою виявлення у них спільних та відмінних рис. Для збору первинної інформації про суспільно-політичні та релігійно-церковні акції та події, поглиблення аргументації окремих положень дисертаційної роботи застосовувався емпіричний метод дослідження. З метою вивчення громадської думки з суспільно-політичних та релігійно-церковних питань, її еволюції використовувалися статистичні та соціологічні дані.

Наукова новизна результатів дисертації полягає у комплексному міждисциплінарному дослідженні процесу функціонування релігії в умовах демократичної політичної системи, суспільно-політичної обумовленості релігійно-церковних трансформацій та зворотного впливу релігії на політичне життя українського суспільства. Проведене дослідження дало можливість сформулювати та обґрунтувати низку положень, які виносяться на захист і мають наукову новизну.

Вперше:

здійснено порівняльний аналіз політико-правових засад, моделей державно-церковних відносин та державної релігійної політики у радянській тоталітарній та українській демократичній політичних системах. Доведено, що головною метою радянської державної релігійної політики була ліквідація релігії, тоді як у незалежній Україні – її відродження та розвиток. Визначено негативні наслідки політики тоталітарного режиму у релігійно-церковній сфері та напрями діяльності сучасної української влади з їх усунення;

проаналізовано прийняті Верховною Радою України законодавчі акти, що регулюють суспільні відносини у релігійно-церковній сфері, показано вплив політичних чинників на їх зміст та процес прийняття. Обґрунтовано потребу у суттєвому оновленні вітчизняного законодавства про свободу совісті та релігійні організації, приведенні його у відповідність до ратифікованих Україною міжнародно-правових актів з питань прав людини, свободи совісті і віросповідання, положень та норм Конституції України, сучасних реалій релігійно-церковного життя та зобов'язань української держави перед Радою Європи. Порушується питання про необхідність внесення не лише поодиноких змін з релігійно-церковних питань до окремих законів, а вдосконалення усієї системи законодавства України про релігію та церкву, узгодження між собою його принципів та положень;

зроблено новаторський підхід до дослідження ролі інституту президентства в Україні та визначено компетенцію Глави держави у релігійно-церковній сфері у контексті його конституційних повноважень. Здійснено порівняльний аналіз діяльності Президентів України (Л.Кравчука, Л.Кучми, В.Ющенко, В.Януковича, П.Порошенка, В.Зеленського) у визначенні та реалізації державної релігійної політики, виявлено її спільні та відмінні риси. Доведено, що релігійна політика Президентів України формується і здійснюється на основі закріпленої законодавством моделі державно-церковних відносин та їхнього особистого ставлення до релігії, конфесійних уподобань. Виявляються здобутки та упущення Президентів України у формуванні та реалізації державної релігійної політики. Показується, що використання релігійного чинника у президентських виборчих кампаніях не гарантує успіху;

на основі аналізу нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, інших центральних органів виконавчої влади та практики їх застосування визначено пріоритетні напрями діяльності виконавчої влади України у релігійно-церковній сфері, головними серед яких визнано забезпечення реалізації права на свободу совісті і віросповідання, відновлення суспільної значимості релігії, розвиток партнерських державно-церковних відносин, ліквідація наслідків радянської політики у релігійно-церковній сфері, реституція експропрійованої церковної власності, створення умов для задоволення релігійних потреб під час служби в армії, відбування покарань, а також зближення школи і церкви.

Удосконалено:

в контексті дослідження місця та ролі релігії і церкви в політичній системі України визначено та проаналізовано основні види суспільно-політичної діяльності Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій,

інших міжконфесійних об'єднань, форми їх комунікації з владою. Вносяться пропозиції щодо удосконалення міжконфесійного руху в Україні;

уточнено позиції різних церков та релігійних організацій у їхньому ставленні до Майдану як масштабного суспільно-політичного протесту. Показується, що релігійні організації своєю участю у Революції Гідності сприяли усуненню від влади корумпованого кримінально-олігархічного політичного режиму і перемозі проукраїнських та проєвропейських політичних сил. Наголошується, що миротворча діяльність релігійних організацій на Майдані зменшила кількість його жертв, надала протестній акції духовного змісту;

обґрунтовано переваги європейського цивілізаційного вибору перед євразійським, показано роль церкви, релігійних організацій у євроінтеграційних процесах. На основі аналізу правових актів ПАРЕ виявляються пріоритетні напрями політики ЄС у релігійно-церковній сфері. Доведено, що гармонізація національного законодавства із законодавством Євросоюзу у релігійно-церковній сфері, впровадження європейських стандартів та досвіду розбудови державно-церковних відносин демократичних суспільств сприятиме підвищенню рівня релігійної свободи в Україні;

з урахуванням витоків та сучасних інтерпретацій релігійно-геополітичної концепції «русского мира» уточнюється її зміст та роль у ній релігійного чинника. З'ясовано, що «русский мир» являє собою російський цивілізаційний проєкт, основною метою якого є відновлення та розширення впливу Росії на інші держави і народи. Показується імперський зміст та антиукраїнська спрямованість «русского мира», його загроза національній безпеці та незалежності української держави.

Дістало подальший розвиток:

запропоноване авторське уточнення змісту поняття «державна релігійна політика», що визначається як діяльність органів державної влади з регулювання суспільних відносин у релігійно-церковній сфері, що включає в себе визначення засад, принципів і методів її формування та реалізації. Залежно від стратегії держави у релігійно-церковній сфері, моделі державно-церковних відносин релігійна політика може спрямовуватися як на розширення впливу релігії в суспільстві, так і на його звуження. Зміст та спрямованість державної релігійної політики визначають характер державно-церковних та міжконфесійних відносин, а також суттєво впливають на загальну релігійну ситуацію та рівень релігійної свободи;

поглиблено розуміння політичних аспектів руху українського православ'я до незалежності, показано релігійно-церковне, внутрішньо- та зовнішньополітичне значення створення Православної церкви України та здобуття нею автокефалії, які стали наслідком тривалої боротьби та перемоги проукраїнських релігійних і політичних сил над російськими та проросійськими;

додатково обґрунтовано факти використання релігійного чинника у гібридній війні Росії проти України, наявності релігійно-політичного союзнництва місцевих структур, ієрархів та священнослужителів Української

православної церкви із окупаційною владою. На численних прикладах доведено, що нинішня релігійна ситуація в анексованому Криму та окупованому Донбасі є політично обумовленою, а головною причиною утисків та переслідувань релігійних організацій, священиків та віруючих є їх проукраїнські позиції. Показано, що рівень забезпечення права на свободу совісті і віросповідання на окупованих територіях значно поступається рівню релігійної свободи в Україні.

Практичне значення дослідження. Теоретична цінність дисертаційного дослідження полягає у можливостях використання його результатів у подальших наукових розробках проблеми відносин політики і релігії. Сформульовані у дисертації висновки та рекомендації можуть бути використані у процесі роботи над вдосконаленням законодавства про релігію та церкву, державної релігійної політики, державно-церковних та міжконфесійних відносин. Матеріали дисертаційної роботи можуть використовуватися викладачами та студентами вищих закладів освіти у процесі викладання та вивчення таких навчальних дисциплін як історія України, політологія, релігієзнавство, історія і теорія держави і права, державне управління та ін. Результати дослідження будуть корисними також для представників політичних партій при визначенні та уточненні їхнього ставлення до релігії та церкви, прихильників церков та релігійних організацій різних конфесій, які цікавляться процесами, що відбуваються у суспільно-політичному та релігійно-церковному житті України.

Особистий внесок дисертанта. Дисертація є самостійним дослідженням автора, положення та висновки якого сформульовані на основі отриманих результатів. При використанні ідей та матеріалів інших авторів у дисертації містяться посилання на відповідні джерела.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на методологічних семінарах та засіданнях кафедри міжнародної політики Ужгородського національного університету. Результати дисертації висвітлювалися на 17 міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, серед яких: Міжнародна науково-теоретична конференція «Толерантність як соціокультурна проблема сучасності» (Житомир, 2015 р.); Міжнародна наукова конференція «Держави пострадянського простору в умовах формування багатополісного світу: історичні умови та перспективи» (Київ, 2015 р.); V Всеукраїнська наукова конференція «Держава і церква в новітній історії України» (Полтава, 2015 р.); Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2016» (Київ, 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошук оптимальних моделей» (Ужгород, 2016 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Українська Греко-Католицька Церква у сучасних процесах розвитку українського суспільства» (до 420-ліття укладення Берестейської унії, 70-ліття Львівського «псевдособору» 1946 р.) (Тернопіль, 2016 р.); XIII Міжнародна науково-практична конференція «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному

просторі: національний та інтернаціональний аспекти». (Україна – Сербія – Азербайджан – Польща – Канада, 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів» (Ужгород, 2018 р.); Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2017» (Київ, 2017 р.); IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Протестантські церкви у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (до 500-ліття Реформації)» (Тернопіль, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Роль громадянського суспільства у формуванні державної етнонаціональної політики єдності у багатонаціональному Закарпатті: конституційно-правовий аспект» (Ужгород, 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Європейські культурно-історичні цінності: ретроспектива і перспектива» (Київ, 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Трансформаційні процеси на пострадянському просторі: цивілізаційні засади, історичні етапи та перспективи» (Київ, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку» (Одеса, 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі» (Київ, 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах» (Львів, 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Україна в системі європейської економічної і політичної інтеграції» (Ужгород, 2020 р.).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 40 наукових праць, у тому числі 1 індивідуальна монографія, 24 наукові статті, із них 21 – у наукових фахових виданнях України з політичних наук, 1 – у зарубіжному науковому фаховому виданні, 2 (іноземними мовами) – у інших наукових виданнях та 15 тез конференцій, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертаційного дослідження зумовлена метою і завданнями, поставленими у процесі розробки теми. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на дванадцять підрозділів, висновків до розділів, списків використаних джерел до кожного розділу (всього 606 найменувань на 79 сторінках) та загальних висновків. Загальний обсяг дисертації становить 456 сторінок, із них основний текст 437 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, показано її зв'язок з науковими програмами, сформульовано мету і завдання, визначено об'єкт і предмет, методи дослідження, сформульовано новизну і практичне значення роботи, вміщено інформацію про апробацію, наведено її структуру та обсяг.

У **Розділі 1** «Теоретико-методологічні засади дослідження взаємозв'язку суспільно-політичних і релігійно-церковних трансформацій в Україні» здійснено огляд джерельної бази дослідження, визначено ступінь

наукової розробки проблеми зарубіжними та вітчизняними науковцями, а також показано політико-правові засади, практику реалізації радянської релігійної політики та її наслідки в незалежній українській державі.

У підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки та джерельна база дослідження взаємозв'язку суспільно-політичних та релігійно-церковних трансформацій в Україні» аналізуються теоретичні здобутки зарубіжних та вітчизняних науковців у дослідженні проблеми відносин політики і релігії.

Методологічною основою дослідження послужили наукові доробки відомих західних вчених, серед яких П.Бергер, М.Вебер, З.Бжезинський, Э.Дюркгейм, В.Парето, Х.Казанова, Ч.Тейлор, Ф.Фукуяма, Ю.Хабермас, С.Хантингтон, О.Шпенглер, а також вітчизняних політологів О.Бабкіної, М.Головатого, В.Горбатенка, Б.Дем'яненка, Ф.Кирилюка, С.Наумкіної, М.Обушного, І.Онищенко, Ф.Рудича, О.Стойко, В.Цвиха, П.Шляхтуна та ін.

Відносини політики і релігії досліджували російські науковці О.Аванесова, О.Дрінова, З.Калиничева, А.Митрофанова, Л.Митрохін, Мчедлов, М. Мчедлова, А. Нікітіна, А.Нурулаєв, С.Самигін, Г.Станкевич, Ж.Таранюк, А.Топольян, В.Шведов, І.Яблоков та ін. Однак через відмінності суспільно-політичних та релігійно-церковних процесів в Росії та Україні результати їх досліджень не можуть бути повною мірою екстрапольовані на українські реалії.

Окрему групу джерел дослідження становили законодавчі та нормативно-правові акти України, якими визначаються засади державно-церковних відносин та державної релігійної політики, а також ратифіковані міжнародні документи з питань прав людини, свободи совісті і віросповідання.

Наукове осмислення різних аспектів проблеми відносин політики і релігії в Україні, зв'язків окремих конфесій з політикою здійснювали вітчизняні дослідники В.Бондаренко, М.Горяча, О.Грицина, В.Єленський, С.Здіорук, М.Кирюшко, В.Климов, А.Колодний, О.Кудояр, Ю.Ліннік, І.Ломака, В.Мороз, Р.Пасічний, С.Продивус, М.Рибачук, О.Саган, С.Смирнов, Л.Филипович, С.Филипчук, Ю.Чорноморець, О.Шуба, А.Юраш, У.Яцишин та ін.

У зв'язку з тим, що релігійний чинник відіграє важливу роль не лише у внутрішній, а й у зовнішній політиці, європейській інтеграції України, вітчизняні науковці О.Білаш, Л.Владиченко, Г.Друзенко, В.Єленський, В.Єрмакова, С.Здіорук, Ю.Корнійчук, І.Луценко, В.Нижник, М.Палінчак, Ю.Решетніков, В.Рогатін, В.Токман значну увагу приділяли вивченню зарубіжного досвіду державно-церковних відносин та політики ЄС у релігійно-церковній сфері.

Оскільки місцем перехрестя політики і релігії став Майдан, чимало українських дослідників, зокрема Р.Бойко, О.Гавриш, А.Гордєєв, О.Горкуша, В.Гриневич, В.Єленський, Т.Калениченко, А.Колодний, О.Недавнія, О.Панич, Л.Филипович, М.Черенков, Ю.Чорноморець, Я.Ювсечко, В.Яремчук своїми публікаціями зреагували на участь релігійних організацій у його подіях.

Релігійна ситуація, грубі порушення релігійних прав і свобод в анексованому Криму та окупованих територіях Донбасу висвітлювалися у друкованих працях М.Васіна, О.Горкуші, І.Горпинченко, Т. Калениченко, Н.Карпіцького, І.Козловського, А.Муждабаєва, Г.Надтоки, Я.Назара, Н.Поліщук,

О.Сагана, Л.Самохвалової, Я.Степанковської, Л.Филипович, М.Черенкова, Ю.Чорноморця, М.Якубовича та ін.

У зв'язку із спробами поширення в Україні «русского мира» вітчизняні дослідники Р.Гула, В.Гуржи, С.Дацюк, Г.Друзенко, Я.Потапенко, Л.Шангіна, Л.Якубова намагалися глибше розкрити його справжню суть та показати імперський зміст.

Українські науковці С.Здіорук, В.Остроухов, В.Петрик, С.Сьомін, А.Токман порушували питання про релігію в контексті національної безпеки України.

В окрему групу джерел виділені наукові доробки з релігійно-церковних проблем колективів академічних наукових установ, серед яких Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Національний інститут стратегічних досліджень.

У підрозділі 1.2 «Дослідження релігійної політики радянського тоталітарного режиму та її наслідків у незалежній українській державі» показується внесок українських науковців у осмислення сутності радянської політики у релігійно-церковній сфері, доводиться необхідність подолання її негативних наслідків в пострадянській Україні.

Аналізуються ідеологічні та політико-правові засади радянської моделі державно-церковних відносин, яка давала можливість владним структурам повністю домінувати над церквою. На різних етапах радянської історії мінялася лише тактика боротьби з релігією, стратегія щодо її ліквідації залишалася незмінною. Особливість релігійної політики в Україні полягала у більш жорсткому ставленні представників партійного апарату та державних органів до релігії та церкви, ніж в інших радянських республіках. Радянській владі вдалося значно послабити релігію, проте повністю її подолати вона не змогла. Релігійні організації демонстрували свою здатність до виживання та відродження.

У висновках до першого розділу відзначається, що проблема відносин політики і релігії є складною і багатогранною, у її дослідженні задіяні представники різних наук і наукових дисциплін. Проте деякі її аспекти, зокрема взаємозв'язок суспільно-політичних і релігійно-церковних трансформацій в Україні залишаються недостатньо осмисленими і висвітленими. Доводиться також, що радянський тоталітарний режим після свого падіння залишив незалежній українській державі тяжку релігійну спадщину, залишки якої не усунуті ще й досі.

Розділ 2 «Релігія в політичній системі України: владні інституції у визначенні та реалізації державної релігійної політики» присвячений дослідженню місця релігійних організацій у політичній системі незалежної української держави, ролі владних структур у формуванні та реалізації політики у релігійно-церковній сфері.

У підрозділі 2.1. «Верховна Рада України: визначення конституційно-правових засад державної релігійної політики» висвітлюється діяльність

українського парламенту по створенню системи законодавства України про релігію та церкву.

Для формування нової моделі державно-церковних відносин в період демократизації українського суспільства вирішальне значення мало прийняття базового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», який докорінно відрізнявся від радянського законодавства про релігійні культу. Прийняттям цього закону Верховна Рада України значно розширила права релігійних організацій. Верховна Рада України реабілітувала репресованих за релігійними мотивами осіб, на законодавчому рівні врегулювала питання альтернативної (невійськової) служби, забезпечення реалізації права на свободу совісті і віросповідання під час відбування покарань, земельних, майнових відносин та оподаткування релігійних організацій, здійснення ними міжнародної діяльності, повернення у власність чи надання у користування культових будівель, почергового їх використання тощо. Незважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію у країні, Верховній Раді України за роки незалежності вдалося створити систему законодавчого регулювання суспільних відносин у релігійно-церковній сфері, яка не просто трансформувалася із радянського законодавства про релігійні культу, а набула якісно нових рис. Такою ж якісно новою стала і релігійна політика, яка формувалася і реалізовувалася на його основі. Серед недоліків сучасного законодавства про релігію та церкву - відсутність відповідальності за невиконання окремих встановлених ним приписів, положень та норм, а саме: за підтримку релігійними організаціями політичних сил у виборчих кампаніях; використання релігії у боротьбі за владу; розголошення таємниці сповіді; втручання одних релігійних організацій у діяльність інших тощо. Крім того, ще й досі законодавчо неврегульованими залишаються питання реституції церковної власності та військового капеланства. Суттєвого оновлення потребує Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації».

У підрозділі 2.2. «Інститут президентства в Україні у формуванні та реалізації державної політики у релігійно-церковній сфері» аналізується діяльність Президентів України по формуванню та реалізації державної релігійної політики.

Правовий статус та повноваження Президента України (як і Верховної Ради України) визначаються виключно Конституцією України. І хоча вона не наділяє його спеціальними повноваженнями у релігійно-церковній сфері, частина із них безпосередньо чи опосередковано є дотичними до неї.

По-перше, Президент України як гарант прав і свобод людини, серед яких важливе місце посідає право на свободу совісті і віросповідання, зобов'язаний забезпечувати їх дотримання. По-друге, як суб'єкт права законодавчої ініціативи він може вносити на розгляд Верховної Ради України законопроекти з релігійно-церковних питань, визначати їх як невідкладні для позачергового розгляду. Глава держави підписує та офіційно оприлюднює прийняті закони, а також має право вето на будь-які з них, зокрема й на ті, що регулюють суспільні відносини у релігійно-церковній сфері. По-третє, Президент України наділений правом видання указів і розпоряджень, які можуть стосуватися й

питань державно-церковних відносин, забезпечення права на свободу совісті і віросповідання. По-четверте, Президенту України надано конституційне право на створення консультативно-дорадчих та інших допоміжних органів і служб, зокрема й з релігійно-церковних питань. По-п'яте, відповідно до своїх конституційних повноважень Президент України звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України, викладає свою позицію з різних питань суспільно-політичного життя, включаючи й релігійно-церковні. По-шосте, Президент України здійснює нагородження державними нагородами та президентськими відзнаками видатних осіб, серед яких вітчизняні та зарубіжні релігійні діячі. Таким чином, незважаючи на відокремленість церкви від держави, відсутність у Президента України прямих повноважень у релігійно-церковній сфері, він має важелі впливу на державно-церковні відносини, релігійну політику та релігійні процеси в Україні.

У дисертації виявляються і аналізуються особливості формування та реалізації релігійної політики Президентами України – Л.Кравчуком, Л.Кучмою, В.Ющенком, В.Януковичем, П.Порошенком, В.Зеленським, виявляються спільні риси та відмінності. Для них (за винятком В.Зеленського) характерним було вибіркове ставлення до церков, релігійних організацій та релігійних діячів. Президенти України (крім В.Януковича) намагалися всіляко сприяти створенню єдиної Помісної православної церкви в Україні, хоча одні вважали, що шлях до неї лежить через Москву, другі – через Константинополь. Л.Кравчук, В.Ющенко, П.Порошенко розглядали проблему незалежності української церкви одночасно і як релігійну, і як політичну. Вони намагалися зробити церковну автокефалію засобом зміцнення суверенітету української держави та піднесення свого політичного іміджу.

У підрозділі 2.3. *«Виконавча влада в Україні: пріоритетні напрями забезпечення реалізації державної релігійної політики»* аналізується діяльність Кабінету Міністрів України, інших центральних органів виконавчої влади із впровадження державної політики у релігійно-церковній сфері.

Зазначається, що Кабінет Міністрів України, маючи право законодавчої ініціативи, може вносити на розгляд Верховної Ради України проекти законів з релігійно-церковних питань, а також в межах своєї компетенції видавати обов'язкові до виконання нормативно-правові акти, які регулюють державно-церковні відносини. У діяльності Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади у релігійно-церковній сфері головне місце посідали заходи, спрямовані на гармонізацію державно-церковних та міжконфесійних відносин, відновлення порушених радянським тоталітарним режимом майнових прав релігійних організацій, актуалізацію присутності релігійних організацій публічному просторі. Кабінет Міністрів України забезпечував постійну координацію діяльності різних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади у здійсненні в межах їх повноважень державної релігійної політики, сприяв створенню Громадських рад з питань співпраці з релігійними організаціями.

Одним із найскладніших завдань органів виконавчої влади у сфері державно-церковних відносин було повернення релігійним організаціям експропрійованого у них рухомого і нерухомого майна. Незважаючи на масштабну роботу у цій сфері, через брак відповідної законодавчої бази вона остаточно не завершена ще й досі.

Серед важливих напрямів діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних органів виконавчої влади було розв'язання проблеми забезпечення права на свободу совісті і віросповідання військовослужбовців. У зв'язку з російською агресією в Україну значно актуалізувалося питання впровадження військового капеланства. Остаточне розв'язання цієї проблеми гальмується відсутністю спеціального закону, прийняття якого не виправдано зволікається.

Не менш складним напрямом реалізації державної релігійної політики органами виконавчої влади стала гармонізація відносин держави і церкви в освітній галузі. Завдяки прийнятим законам та підзаконним нормативно-правовим актам українській владі вдалося врегулювати питання щодо поетапного впровадження викладання релігійних дисциплін у державних загальноосвітніх навчальних закладах, створення релігійними організаціями закладів освіти різних рівнів, зрівняння у статусі документів про освіту, виданих світським і духовними навчальними закладами, а також офіційне визнання державою спеціальності «Богослов'я (Теологія)», за якою здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах України.

Серед органів виконавчої влади особливе місце належить Центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії. За всіх складнощів, з якими він стикався у своїй діяльності (міжцерковний конфлікт, політизація релігійно-церковного життя, партійний тиск на суб'єктів реалізації державної релігійної політики, обмежені повноваження, 6 серйозних реорганізацій, зміна 13 керівників тощо), йому вдалося виступати з важливими ініціативами у цій сфері, забезпечувати втілення у життя політичної лінії держави щодо релігії та церкви, зосереджувати увагу органів виконавчої влади на пріоритетних напрямках релігійної політики, сприяти здійсненню релігійними організаціями своєї місії.

У підрозділі 2.4. «Міжконфесійні об'єднання в політичній системі України та їх комунікація з владними структурами» йдеться про суспільну та громадську діяльність Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій та інших міжконфесійних об'єднань, їх зв'язки з українською владою.

У дисертації зазначається, що однією із перших міжконфесійних інституцій стала Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, метою якої було об'єднання зусиль церков, релігійних організацій різних конфесій у національно-духовному відродженні України, координація міжцерковного діалогу, участь у розробці проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів з питань державно-церковних відносин, ведення колективної благодійної діяльності. Завдяки спільним зусиллям цієї Ради та органів державної влади в Україні вдалося значно знизити рівень міжцерковного протистояння.

Члени Ради формували та висловлювали колективну думку релігійного співтовариства України з актуальних суспільно-політичних та релігійно-церковних питань, доносили її до вищого керівництва української держави. З часу створення Ради з її членами 15 разів зустрічалися Президенти України, 1 раз – Виконувач обов'язків Президента України, 5 разів – Голови Верховної Ради України, 7 разів – Прем'єр-міністри України.

З метою розширення комунікації релігійних організацій з владними структурами Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій були встановлені відносини та підписані документи про співробітництво з низкою державних органів.

Значну увагу Рада приділяла участі у розробці та публічному обговоренні проєктів законодавчих актів з питань релігії та церкви. Вона домагалася від Верховної Ради України, суб'єктів права законодавчої ініціативи попереднього узгодження з нею законопроєктів про свободу совісті та релігійні організації.

Під час виборчих кампаній Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій закликала учасників виборчих перегонів до проведення чесних і прозорих виборів, свідомої участі у них громадян України, засуджувала факти підкупу виборців та фальсифікації результатів виборів.

Своїми діями Рада намагалася привернути увагу української влади та суспільства до проблем духовно-морального виховання, захисту духовності та суспільної моралі, шлюбу, традиційних сімейних цінностей, дитинства.

Важливим напрямом діяльності Ради було сприяння зміцненню матеріальної бази релігійних організацій, покращенню умов їхнього служіння, забезпеченню культовими будівлями, запровадженню мораторію на їх приватизацію.

У дисертації показується, що міжконфесійний рух не вичерпується діяльністю лише Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, а розвивається й завдяки зусиллям інших міжконфесійних співтовариств.

У висновках до другого розділу відзначено, що найвищі органи державної влади, серед яких Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади, відповідно до своїх повноважень здійснювали формування та реалізацію державної релігійної політики в незалежній українській державі, долали релігійну спадщину, яку залишив радянський тоталітарний режим. Органи державної влади постійно здійснювали комунікацію із релігійними організаціями, міжконфесійними об'єднаннями, які стали впливовими інституціями громадянського суспільства і посіли важливе місце у політичній системі України.

У Розділі 3 «Церква та релігійні організації у сучасних суспільно-політичних конфліктах, подіях та процесах в Україні» обґрунтовується роль релігії і церкви у подіях Майдану, становище релігії і церкви в анексованому Криму та окупованому Донбасі, взаємозв'язок політики і релігії у процесі здобуття незалежності української церкви.

У підрозділі 3.1. «Майдан і церква: релігійні організації у суспільно-політичній акції протесту» показується роль релігійних організацій різних конфесій у Революції Гідності.

У дисертації зазначається, що однією із перших релігійних інституцій, яка оперативно зреагувала на події Майдану, відкрито заявила про підтримку європейського цивілізаційного вибору України, засудження насильства, встановлення миру і спокою в Україні, була Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. Високу активність при цьому виявляли також Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква, Українська греко-католицька церква, Духовне управління мусульман України «Умма», протестантські релігійні об'єднання. Учасниками акції протесту були віруючі-іудеї, українські неоязичники із РУНВіри та буддисти. Деякі релігійні організації давали можливість своїм прихильникам самостійно визначатися щодо участі у акціях Майдану.

Серед релігійних організацій, які засуджували Майдан та його учасників, була Російська православна церква, її Глава патріарх Кирило. Із вітчизняних релігійних організацій відкрито виступали проти Майдану Українська правова греко-католицька церква, відома як секта «догналітів», та церква «Посольство Боже».

Через відсутність єдності у поглядах єпископату, священників та віруючих на цивілізаційний розвиток України, найбільшу наближеність до влади, проти якої виступив народ, Майдан став серйозним випробуванням для Української православної церкви. Тодішній Глава церкви митрополит Володимир (Сабодан) дистанціювався від Майдану.

Незважаючи на відмінності у ставленні до Майдану, релігійні організації були єдиними у підтримці незалежності, єдності та територіальної цілісності України, мирного, ненасильницького шляху розв'язання суспільно-політичного конфлікту.

Майдан вніс корективи у відносини релігійних організацій з державою, владою та суспільством. Після його закінчення чимало релігійних організацій, їх керівників змушені були визначати своє місце у нових суспільно-політичних умовах. Після Майдану Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій заявила про визнання легітимності оновленої державної влади в Україні і готовність до співпраці з нею. Вона закликала до збереження незалежності та територіальної цілісності України, рішуче засудивши будь-які спроби сепаратизму, розділення українців за мовною, національною, релігійною чи будь-якою іншою ознакою.

У підрозділі 3.2. «Релігія в контексті суспільно-політичної ситуації в анексованому Криму» показуються політичні причини зміни релігійної ситуації на кримському півострові після його анексії.

У дисертації зазначається, що анексія Криму суттєво позначилася на релігійно-церковній ситуації. Одним із перших кроків окупаційного режиму в Криму у сфері релігійної політики було запровадження обов'язкової перереєстрації релігійних організацій за російським законодавством, яка передбачала визнання півострова російською територією, наявність у заявників російського громадянства, позбавлення релігійних організацій підлеглості

духовним центрам в Україні і перепідпорядкування їх релігійним структурам у Росії.

Домінуючі позиції в анексованому Криму зайняли структури Української православної церкви, місцеві ієрархи та священники якої стали на шлях співпраці з російською окупаційною владою, ніякого осуду при цьому не отримавши з боку керівництва цієї церкви.

Окупація Криму завдала значної шкоди корінному народу півострова – кримським татарам, в контекст суспільно-політичного та національно-культурного життя яких була тісно вплетена мусульманська релігія. Через політичні, національні та релігійні утиски і переслідування окупаційної влади значна частина кримських татар змушена була залишати Крим і виїжджати на материкову Україну, створювати громадські об'єднання та релігійні організації.

У скрутному становищі в анексованому Криму опинилася Українська православна церква Київського патріархату. Через проукраїнські позиції, невизнання російської влади у Криму, неприйняття її священниками російського громадянства у неї виникло чимало проблем із перереєстрацією. Новостворена Православна церква України, до складу якої ввійшла Українська православна церква Київського патріархату, нині рішуче бореться за своє виживання у Криму, залишаючись для українців півострова не лише релігійним, а й національно-культурним осередком.

Після анексії Криму перед загрозою свого подальшого існування на півострові опинилася Українська греко-католицька церква. Постійні цькування духовенства і мирян цієї церкви стали причиною виїзду їх за межі півострова, зменшення наполовину її мережі та звуження сфери свого впливу в Криму. З метою збереження подальшого існування греко-католицизму на півострові ця церква обрала нелегкий для себе шлях перереєстрації. Оскільки українські греко-католики не в силах були самотійно протистояти тиску на них російської влади, їх під своє пряме управління узяв Ватикан.

У непростій ситуації в анексованому Криму опинилися й віруючі римо-католики. Зважаючи на юрисдикційну підпорядкованість їхніх структур Ватикану (який, до речі, не визнає анексії Криму), їй вдалося зберегти свою присутність на півострові.

Нелегкою у анексованому Криму була участь протестантських релігійних організацій, особливо Свідків Єгови, які були визнані «екстремістами» і заборонені. Інші протестантські течії влада змушувала до перереєстрації з подальшим підпорядкування їх російським релігійним центрам.

Наслідком реалізації російської релігійної політики в анексованому Криму стало зменшення інституційної мережі релігійних організацій, ускладнення релігійної ситуації на півострові, зниження рівня релігійної свободи, порушення прав людини. Попередні надбання демократичного суспільства у релігійно-церковній сфері в анексованому Криму опинилися під загрозою, створена в незалежній Україні система партнерських державно-церковних та толерантних міжконфесійних відносин по суті була зруйнована. Релігійні організації в Криму шукають шляхи і засоби виживання в умовах анексії.

Підрозділ 3.3. «Політична обумовленість релігійної ситуації в окупованому Донбасі» присвячений аналізу змін у релігійно-церковній сфері, що відбулися на окупованих територіях Донбасу. У ньому зазначається, що після російської агресії в Україну, захоплення проросійськими сепаратистами частини східних територій України ситуація в релігійно-церковній сфері значно ускладнилася. У новостворених «республіках» Донбасу панівною релігією було визнано православ'я Московського патріархату. Частина ієрархів та священників місцевих православних єпархій та парафій, публічно демонструючи свої проросійські позиції, перейшла на бік бойовиків-сепаратистів.

Українська православна церква Київського патріархату, Українська греко-католицька церква, протестантські церкви на окупованих територіях Донбасу опинилися серед переслідуваних релігійних організацій. Утисків зазнали також римо-католики, мусульмани, іудеї, представники нетрадиційних релігій. Служителі культу цих конфесій змушені були залишати окуповані території Донбасу, а релігійні громади – згортати свою діяльність. Вороже ставлення проросійських сепаратистів до віруючих різних конфесій було зумовлене здебільшого політичними причинами, насамперед їхньою проукраїнською позицією та проєвропейською орієнтацією, а також неприйняттям тих цінностей, які культивувалися владою окупованого Донбасу. Трагізм ситуації полягав у тому, що ієрархи, священники та віруючі одних і тих де конфесій у військовому конфлікті на Донбасі опинилися по різні боки барикад: одні – серед захисників незалежності та територіальної цілісності України, другі – серед проросійських бойовиків-сепаратистів.

До протидії російській агресії та сепаратизму чимало зусиль доклала Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. Вона визнала право громадян на захист Вітчизни, надавала допомогу військовослужбовцям-учасникам АТО, їхнім сім'ям, вимушеним переселенцям із зони бойових дій, засуджувала релігійні переслідування та дискримінацію віруючих, захоплення культових споруд на окупованих територіях.

Окупація територій Донбасу негативно вплинула на загальну релігійну ситуацію в регіоні, спричинила значні руйнування релігійної мережі, що сформувалася за роки незалежності України. Своєю репресивною релігійною політикою проросійська влада звужувала сферу впливу окремих конфесій, витісняла їх з окупованих територій. Міжнародні правозахисні організації, які систематично здійснюють моніторинг за дотриманням прав людини на Донбасі, фіксували грубі порушення свободи совісті і віросповідання.

Підрозділ 3.4 «Релігійно-політична боротьба за незалежність українського православ'я» присвячений аналізу ролі політичних чинників у створенні Православної церкви України та здобуття нею автокефалії.

У дисертації показується, що однією із проблем, яка у зв'язку з агресією Росії в Україну набула значної актуальності, була проблема здобуття незалежності православної церкви. Розв'язання цієї проблеми ускладнювалося відсутністю у світовому православ'ї чіткого механізму надання автокефалії, серйозними розбіжностями між Константинопольським і Московським

патріархатами у поглядах на її моделі, а також жорстким політичним протистоянням України і Росії.

Усвідомлюючи важливість незалежної церкви в незалежній державі, до розв'язання цієї проблеми долучилася українська влада, найбільшою мірою Президент України П.Порошенко та Верховна Рада України, представники українських церков, а також Вселенський патріарх Варфоломій.

Серед тих, хто активно протидіяв унезалеженню українського православ'я були Президент Росії В.Путін, Російська православна церква, її Глава патріарх Кирило. Значний спротив створенню незалежної української церкви та отриманню нею автокефалії чинила Українська православна церква, а також її союзницька політична сила в тодішньому українському парламенті депутатська фракція «Опозиційний блок».

Створення Православної церкви України стало головною не лише релігійно-церковною, а й політичною подією 2018 р., яка за своїм значенням прирівнювалася до Акту проголошення незалежності України. Обраний Предстоятель цієї церкви митрополит Епіфаній зробив заяви, які мали як релігійний, так і політичний зміст: новоутворена церква стоятиме на національно-патріотичних позиціях і буде духовною основою і опорою української держави; церква не повинна бути державною і використовуватися у політичних цілях.

У створенні Православної церкви України, отриманні нею Томоса про автокефалію чимала заслуга належить Президенту України П.Порошенку. Його діяльність у цьому напрямку не могла не вплинути на електоральний рейтинг, однак виявилася недостатньою для переобрання його на другий президентський строк.

Після тривалих політичних і релігійних перипетій, що мали місце у 2018-2019 рр. довкола проблеми незалежності православ'я, в Україні почали функціонувати дві паралельні православні структури - Українська православна церква і Православна церква України, які значно різняться між собою політичними позиціями: одна пов'язує себе з проукраїнськими політичними силами, друга – з проросійськими. Справа їх об'єднання є нелегкою, але не безнадійною.

У висновках до третього розділу зазначається: а) релігійні організації мали безпосередню причетність до акцій, подій та процесів, що відбувалися в Україні, починаючи з 2014 р. Своєю свідомою підтримкою Майдану вони зробили вагомий внесок у його перемогу, сприяли оновленню влади в Україні; б) впровадження релігійної політики російського зразка в анексованому Криму та окупованому Донбасі призвело до значного ускладнення релігійної ситуації, порушення прав і свобод віруючих. Відновлення цивілізованих форм релігійно-церковного життя на цих територіях можливе за умови припинення російської агресії в Україну та повної їх де окупації; в) важливим спільним досягненням української влади і церкви стало створенням Православної церкви України та здобуття нею автокефалії. Складні і суперечливі процеси, що відбувалися довкола цих подій, були відображенням у релігійній формі політичного протистояння між Україною і Росією.

У Розділі 4 «Релігія у цивілізаційному виборі України» досліджується місце і роль церкви, релігійних організацій у виборі цивілізаційної стратегії розвитку, у процесах євроінтеграції України, а також показується антиукраїнська спрямованість релігійно-геополітичної концепції «русского мира».

У підрозділі 4.1 «Релігійний чинник у європейській інтеграції України» з'ясовується питання європейського цивілізаційного вибору та ролі у ньому релігії і церкви. Зазначається, що європейська спільнота, значну увагу приділяє релігійно-церковним питанням. Поважаючи конфесійне розмаїття кожної країни, її структури не ставлять за мету досягнення повної уніфікації їх правових систем. Для України такий підхід є цілком прийнятним, оскільки відкриває перед нею шлях до вступу в ЄС, даючи можливість релігійним організаціям зберігати їхню самобутність та інституційну самостійність.

У полі зору ПАРЕ постійно знаходяться проблеми забезпечення партнерських державно-церковних та толерантних міжконфесійних відносин. В контексті міжкультурного діалогу нею відзначається внесок конкретних націй і релігій у розвиток європейської культури. Зважаючи на активну міграцію народів, стрімке поширення мусульманства на європейському континенті, ПАРЕ ухвалено низку документів щодо інтеграції віруючих-мусульман у європейське співтовариство.

Підтверджуючи свою прихильність до свободи совісті і віросповідання та релігійного плюралізму, ПАРЕ разом з тим висловлювала стурбованість поширенням та зростанням активності у Європі та світі сект, нових релігій та езотеричних груп.

У зв'язку з тим, що чимало країн в період панування тоталітарних режимів зазнали експропріації церковної власності, у документах ПАРЕ постійно порушувалося питання повернення її власникам для використання за первісним призначенням або гарантування справедливої компенсації, а також заборони приватизації культових будівель і майна.

У процесі підготовки України до набуття членства у Раді Європи моніторингова комісія ПАРЕ рекомендувала українській державі вжити заходів щодо врегулювання конфліктів між православними церквами з дотриманням принципу незалежності церкви від держави; вдосконалення системи реєстрації релігійних організацій; створення необхідного правового поля для вирішення питання про повернення церковної власності.

У підрозділі 4.2. «Русский мир» як антиукраїнський релігійно-геополітичний проєкт» показується, що реалізація Україною європейської стратегії відбувається у гострій боротьбі з російською владою і церквою, які намагаються нав'язати їй свій цивілізаційний проєкт, що поширюється у світі під назвою «русский мир». До його утвердження активно долучається Російська православна церква, її Глава патріарх Кирило. Серед головних завдань сучасного «русского мира» - реанімація заснованих на православ'ї великодержавницьких ідеологічних доктрин та концепцій минулих часів, у яких обґрунтовується самобутність російського народу та його зверхність над іншими народами.

Найрадикальніші представники «русского мира», спираючись на ідею єдності східнослов'янських народів, не визнають їхньої національної та релігійної самобутності, ставлять під сумнів можливість незалежного існування створених ними держав. «Русский мир» розглядається як альтернативний західній цивілізації проєкт, завданням якого є протидія впливу європейських цінностей, особливо тих, в основі яких лежать католицизм чи протестантизм. Його прибічниками робляться спроби відвернення України від європейського курсу та втягування у різні російські інтеграційні проєкти. Стратегічні цілі російської влади і російської церкви в «русском мире» тісно переплітаються: Росія претендує на лідируючі позиції на міжнародній арені, а російська церква – на релігійну першість у православному світі.

Звертається увага на небезпеку «русского мира» для України, яка полягає у його здатності підривати основи її державності, підігрівати сепаратистські настрої серед населення окремих регіонів, породжувати протистояння на політичному та релігійному ґрунті, створювати тим самим загрозу її незалежності, територіальній цілісності та перешкоджати руху у європейському напрямку.

У висновках до четвертого розділу показується значення релігії у розвитку людської цивілізації. Зазначається, що європейській спільноті вдалося вийти на вищі ступені свого цивілізаційного розвитку порівняно з євразійською не без участі церков, релігійних організацій, насамперед, католицьких та протестантських. Імплементация європейських стандартів у вітчизняне законодавство про релігію та церкву, практику його застосування сприятиме успішній інтеграції України у європейські структури та підтверджуватиме правильність її цивілізаційного вибору. Доводиться, що реалізація європейської стратегії неможлива без протидії поширенню в Україні ідеології «русского мира», яка має імперський зміст і антиукраїнську спрямованість.

У висновках викладені основні результати дослідження, доведено, що кардинальні зміни у релігійно-церковній сфері відбувалися під значним впливом суспільно-політичних чинників; сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства України про релігію та церкву та практики реалізації державної політики у релігійно-церковній сфері.

ВИСНОВКИ

Під впливом суспільно-політичних процесів, що динамічно розвивалися в Україні з часу проголошення її незалежності, кардинальні зміни відбувалися у релігійно-церковній сфері. Комплексне дослідження взаємозв'язку суспільно-політичних та релігійно-церковних чинників дає підстави для таких висновків та узагальнень.

1. Аналіз джерельної бази досліджень проблеми взаємодії політики і релігії засвідчує про її багатогранність. Різні аспекти цієї проблеми виявилися неоднаково дослідженими. В радянський період до числа актуальних вона не належала, оскільки в Радянському Союзі політологія та релігієзнавство не визнавалися окремими науковими дисциплінами. Коли після проголошення

незалежності України відбулося становлення політології як науки та навчальної дисципліни, а науковий атеїзм трансформувався у релігієзнавство, взаємопов'язані суспільно-політичні та релігійно-церковні процеси стали об'єктом їх дослідження. Зважаючи на багатоаспектність, проблема взаємовідносин політики і релігії привертала до себе увагу не лише релігієзнавців та політологів, а й представників інших наук – істориків, філософів, правників, фахівців у сфері державного управління тощо. Досліджуючи різні аспекти цієї проблеми, вони сукупно зробили вагомий внесок у її осмислення. Однак через постійний та динамічний розвиток суспільно-політичних та релігійно-церковних процесів вона не втрачає своєї актуальності і спонукає до подальшого її дослідження.

2. Початок кардинальним змінам у релігійній політиці та релігійно-церковному житті було покладено у процесі демократизації суспільно-політичного життя, що розпочався наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ століття. Проте докорінних перетворень суспільно-політична і релігійно-церковна сфери зазнали уже в незалежній Україні. Однак релігійно-церковна сфера сучасної України ще й досі відчуває на собі вплив залишків релігійної політики радянського періоду. Радянський тоталітарний режим, оголосивши релігію пережитком минулого, повністю витіснив її із суспільно-політичної сфери. Жорсткість радянського законодавства про релігійні культу доповнювалася спотвореною практикою його застосування. В умовах радянської політичної системи церкви, релігійні організації, священнослужителі та віруючі зазнавали всіляких обмежень, утисків та переслідувань. Від дій влади потерпали усі релігійні конфесії, але найбільшою мірою Українська автокефальна православна церква та Українська греко-католицька церква, які в радянський період були повністю знищені.

Боротьбою з релігією та церквою значно було підірвано традиційну духовність українського народу, а репресіями церковних ієрархів та служителів культу завдано тяжкого удару по національній еліті та інтелігенції, частиною яких вони були. Політичний курс щодо релігії та церкви залежно від суспільно-політичної ситуації, ставлення до релігії керівників компартії та держави на різних етапах розвитку радянського суспільства піддавався коригуванню. Тиск влади на релігію, церкву та віруючих то посилювався, то послаблювався, проте ніколи остаточно не припинявся.

Застосування радянськими владними структурами різноманітних форм, методів та засобів боротьби з релігією призвело до значного її підриву. Однак повністю викоринити із свідомості, поведінки та побуту давньої прихильності українського народу до релігійної віри, церковних традицій, свят та обрядів радянському тоталітарному режиму не вдалося. При найменшому послабленні тиску держави на релігію релігійно-церковне життя починало відновлюватися.

3. Із здобуттям незалежності Україні суттєво змінилося ставлення держави до релігії та церкви, а також становище релігійних організацій, які отримали можливість відроджуватися та розвиватися. Влада незалежної української держави, її відповідні органи постійно приділяли увагу релігійно-церковними питаннями, створювали належні умови для забезпечення права на

свободу совісті і віросповідання. За сприяння держави та її органів в Україні відбувалася інституціоналізація релігійних організацій, змінювався їх статус, розбудовувалася релігійна мережі. Свобода совісті і віросповідання ставали нормами повсякденного життя. Якщо в радянському тоталітарному суспільстві державна релігійна політика спрямовувалася на послаблення та повну ліквідацію релігії та церкви, то в незалежній українській державі – на її відродження та розвиток. За роки незалежного існування України церква, релігійні організації із пригнічених та переслідуваних перетворилися на поважні та впливові інституції, що здійснюють відчутний вплив на різні сфери суспільного життя, включаючи й політичну.

4. До розв'язання проблем, що дісталися незалежній Україні від радянського тоталітарного режиму у сфері релігійно-церковного життя, формування та реалізації нової релігійної політики постійно долучалися вищі органи державної влади України – Верховна Рада України, інститут президентства України, Кабінет Міністрів України, а також центральні та місцеві органи виконавчої влади. Їх спільними зусиллями було сформовано і впроваджено нову модель державно-церковних відносин, створено умови для відродження та розбудови релігійно-церковного життя, повноцінного функціонування релігійних організацій, які задовольняли релігійні потреби віруючих різних конфесій.

В умовах демократичної політичної системи, що склалася в Україні, органи державної влади, які визначають і реалізують державну політику у різних сферах, зокрема й релігійно-церковній, формуються за політичною ознакою. Хоча Президент України є Главою усієї держави, його висувають та приводять до влади певні політичні сили. Верховна Рада України теж комплектується із числа представників політичних партій, які створюють парламентську більшість та формують Кабінет Міністрів України. Таким чином, визначення засад державної релігійної політики, а також її реалізація в Україні в кінцевому підсумку відбувається під значним політичним впливом.

5. Органом державної влади, який безпосередньо регулює суспільні відносини у релігійно-церковній сфері, на законодавчому рівні визначає засади державної релігійної політики, державно-церковних та міжконфесійних відносин, є Верховна Рада України. Саме нею була створена система законодавства України про релігію та церкву. Крім прийняття законів вона ухвалювала й інші документи (постанови та звернення), проводила парламентські слухання з релігійно-церковних питань. Серед її депутатського корпусу були священнослужителі та віруючі різних конфесій. У Верховній Раді України створювалися та діяли депутатські об'єднання на підтримку тих чи інших релігійних організацій, керівники парламенту, комітетів Верховної Ради України, депутатських груп і фракцій зустрічалися з релігійними діячами. Лідери церков постійно брали участь в урочистих засіданнях Верховної Ради України.

Незважаючи на створення Верховною Радою України системи законодавства України про релігію та церкву, перед нею стоять завдання щодо її вдосконалення. Законодавчого врегулювання потребують питання

повернення релігійним організаціям експропрійованої у них радянською владою церковної власності, військового капеланства, що впливає із положень Конституції України, відповідно до яких правовий режим власності, а також гарантії прав і свобод людини і громадянина визначаються виключно законами України.

6. Великі можливості впливу на формування та реалізацію державної релігійної політики мають Президенти України. За відсутності прямих конституційних повноважень у цій сфері, усі вони (хто більшою, хто меншою мірою) приділяли увагу релігійно-церковним питанням. Шляхом видання указів та розпоряджень з релігійно-церковних питань, надання відповідних доручень органам виконавчої влади Глави держави впливали на релігійно-церковне життя в Україні, вносили корективи у державну релігійну політику. Своєю діяльністю вони сприяли здобуттю незалежності українського православ'я. На традиційних зустрічах Президентів України з членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій обговорювалися актуальні питання розвитку державно-церковних відносин. У практику діяльності Президентів України ввійшло нагородження релігійних діячів державними нагородами.

7. Свій внесок у розвиток державно-церковних та міжконфесійних відносин, безпосередню реалізацію визначеної законодавством України державної релігійної політики зробили Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади. Основними напрямками їх діяльності було забезпечення права на свободу совісті і віросповідання, гармонізація відносин між державою і церквою, повернення релігійним організаціям націоналізованих культових споруд і майна, сприяння новому культовому будівництву, унормування питань та організація душпастирської опіки у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, місцях позбавлення волі тощо. За ініціативою та довготривалим наполяганням релігійних організацій спільними зусиллями законодавчої і виконавчої влади в Україні вдалося розв'язати проблему реального зближення школи і церкви.

8. Значною підмогою державним органам у реалізації релігійної політики є діяльність міжконфесійних об'єднань. Найактивнішим із них є Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. Тісно взаємодіючи з органами державної влади, вона стала впливовою інституцією громадянського суспільства, що оперативно реагує на важливі події суспільно-політичного життя України. Її діяльність сприяє гармонізації державно-церковних відносин, розбудові релігійно-церковного життя на принципах толерантності та взаємної поваги, зниженню рівня міжконфесійного протистояння, а також реалізації Україною європейського цивілізаційного вибору.

9. Переконливим підтвердженням нерозривного зв'язку суспільно-політичних і релігійно-церковних процесів в Україні був Майдан. Чимало релігійних організацій стали на бік протестувальників, підтримували ідеї єдності та незалежності України, її європейського вибору, очищення суспільства від авторитаризму та корупції. Реакція різних конфесій на події Майдану була неоднаковою. Одні з самого початку підтримали його учасників, інші – зробили це згодом, ще інші – через страх перед владою, втратою її

підтримки офіційно не висловлювали свого ставлення до нього. В цілому ж церкви, релігійні організації, які брали участь у подіях Майдану, зробили вагомий внесок у його перемогу. Вони показали себе дієвою суспільною силою, здатною підтримувати акції протесту народу проти влади, сприяти зміні політичного режиму та суспільно-політичним перетворенням в Україні. Майдан вніс корективи у відносини держави і церкви. Значна частина релігійних організацій змінила своє ставлення до тодішньої влади і почала більшою мірою орієнтуватися на інтереси та потреби народу. Побоюючись активізації протестних настроїв на своїй території, проти київського Майдану активно виступали російська влада і церква.

10. На суспільно-політичній та релігійно-церковній ситуації в Україні негативно позначилися російська анексія Криму та окупація територій Донбасу. Релігія опинилася серед арсеналу засобів «гібридної війни» Росії проти України. Російські та проросійські сили, які захопили владу на окупованих територіях, нехтуючи здобутками незалежної української держави у релігійно-церковній сфері, встановили монопольне становище структур Української православної церкви, що знаходиться у юрисдикції Московського патріархату. Значна частина її ієрархів та священиків відкрито підтримали проросійських сепаратистів. Щодо релігійних організацій інших конфесій, що діяли в Криму та на Донбасі і перебували на проукраїнських позиціях, владою здійснювалася політика або навернення їх на бік окупаційного режиму, або на витіснення з окупованих територій. Опинившись під російським управлінням і впливом анексований Крим та окупована частина Донбасу стали територіями грубого порушення прав людини та широкого впровадження ідеології «русского мира».

11. У 2018-2019 рр. у контекст суспільно-політичних процесів в Україні була тісно вплетена проблема єдності та незалежності українського православ'я. В результаті спільних дій української влади, патріотично налаштованих церковних ієрархів та активного сприяння Вселенського патріарха Варфоломія відбулося створення Православної церкви України та здобуття нею Томосу про автокефалію. Ці знакові події мали не лише релігійне, а й політичне значення, оскільки сприяли зміцненню української державності, підвищенню міжнародного іміджу України.

Розв'язання українського церковного питання відбувалися в умовах гострого українсько-російського політичного протистояння. Воно призвело до послаблення релігійного та політичного впливу Росії на Україну, а також до підриву намірів Російської православної церкви на здобуття пануючого становища у православному світі. Поступове визнання Православної церкви України іншими Помісними православними церквами світу відкриває їй шлях не лише до утвердження в Україні, а й до виходу на міжнародну релігійну арену.

Незважаючи на створення Православної церкви України та здобуття нею Томоса про автокефалію, повної єдності та незалежності українського православ'я досягти не вдалося. Значна частина українців продовжує перебувати в лоні Української православної церкви, яка знаходиться у юрисдикції Московського патріархату. Оскільки Російська православна церква

є близькою до російської влади, перебування української церкви під її омофором не відповідає незалежному статусу України. Досягнення єдності українських православних церков, які мають різну політичну орієнтацію, можливе за умови значного зниження рівня політизації релігійного середовища, розгортання конструктивного міжцерковного діалогу та дієвого сприяння української влади.

12. Релігійні організації виявилися небайдужими до геополітичних проблем, зокрема цивілізаційного вибору України. Вони надавали підтримку та сприяння державним органам в обранні та реалізації Україною європейського курсу. Сучасна система вітчизняного законодавства з релігійно-церковних питань включає у себе не тільки прийняті Верховною Радою України закони, а й ратифіковані нею міжнародні документи з питань прав людини, зокрема свободи совісті і віросповідання. І хоча практика застосування цього законодавства України в цілому відповідає нормам міжнародного права, проте вона потребує приведення його у відповідність до європейських стандартів. Особливо цінним для української держави і влади у цьому контексті є досвід країн Європи щодо цивілізаційного розв'язання релігійно-церковних проблем, зокрема гармонізації державно-церковних відносин, розбудови системи паритетного їх співіснування, створення умов для повноцінної реалізації громадянами права на свободу совісті і віросповідання, співпраці релігійних структур з владою та інституціями громадянського суспільства. Європейський досвід, вироблені стандарти у релігійно-церковній сфері є цінними як для державних органів України, так і для релігійних організацій. Їх впровадження має стати одним із важливих напрямів державної релігійної політики. Гармонізуючи вітчизняне законодавство про релігію та церкву, державну релігійну політику з європейськими стандартами, Україна має дбати про збереження національної і релігійної самобутності народів, що проживають на її території.

13. Європейському цивілізаційному вибору та просуванню України в європейському напрямку серйозні перешкоди чинять російська влада і церква. Активно експлуатуючи при цьому релігійно-церковну проблематику, вони докладають зусиль для утримання України у сфері свого політичного та релігійного впливу. Серед численних засобів, що активно використовуються для досягнення цієї мети, є концепція «руського мира», в основі якої лежить російське православ'я. Під її прикриттям Росія здійснює антиукраїнську пропаганду, поширює проросійську ідеологію в Україні. Територіями широкого впровадження «руського мира» стали анексований Крим і окупована частина Донбасу. Зважаючи на роль релігійного чинника у «руском мире», активну участь Російської православної церкви у його утвердженні та поширенні в Україні, перед органами державної влади, проукраїнським політикумом, релігійними організаціями постає питання про протидію йому як світськими, так і релігійно-церковними засобами.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальна монографія

1. Бокоч В.М. Україна: перехрестя політики і релігії (суспільно-політичні детермінанти релігійно-церковних трансформацій). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2020. 408 с.

Статті у наукових фахових виданнях України з політичних наук

2. Бокоч В. М. Релігійні організації України у суспільно-політичній акції протесту. *Держава і право. Серія: Політичні науки*. Випуск 78. 2017. С.49-61

3. Бокоч В.М. Релігія в гібридній війні на сході України. *Вісник Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць*. 2017. – № 1-2 (33/34). С.27-31.

4. Бокоч В.М. Політична зумовленість релігійної ситуації в окупованому Криму. *Вісник Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць*. 2017. – № 3-4 (35/36). С.8-12.

5. Бокоч В. Євроінтеграція України: релігійний контекст. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. № 17/2018. 2018. С.122-128.

6. Бокоч В.М. Релігійний чинник в європейській інтеграції України. *Держава і право. Серія: Політичні науки*. Випуск 80. 2018. С.101-112.

7. Бокоч В.М. Реституція церковної власності в Україні як суспільно-політична проблема. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. № 18/2018. 2018. С.262-269.

8. Бокоч В.М. Відновлення майнових прав релігійних організацій в Україні: політико-правові аспекти. *Регіональні студії*. № 12. 2018. С. 40-46.

9. Бокоч В.М. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій: суспільно-політичний контекст. *Регіональні студії*. № 13. 2018. С.5-12.

10. Бокоч В.М. Релігійна політика в СРСР і незалежній українській державі: відмінності правових засад. *Регіональні студії*. № 14. 2018. С.5-11.

11. Бокоч В.М. Православна церква України: кроки до автокефалії. *Регіональні студії*. № 16. 2019. С.14-18.

12. Бокоч В.М. Політичні чинники незалежності Православної церкви України. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. № 22/2019. 2019. С.130-136.

13. Бокоч В.М. Релігійні процеси в контексті суспільно-політичної ситуації в анексованому Криму. *Гілея*. Вип.142 (№3). Ч.3. Політичні науки. 2019. С.24-28.

14. Бокоч В. Міжконфесійні об'єднання як інституції громадянського суспільства. *Регіональні студії*. № 17. 2019. С.5-9.

15. Бокоч В. Політична боротьба за незалежність української церкви //Гілея. Вип. 145. (№ 6). Ч. 3. Політичні науки. 2019. С.7-11.

16. Бокоч В. «Русский мир» як антиукраїнська релігійно-політична концепція. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії.* № 24/2019., 2019. С.134-140.
17. Бокоч В.М. Антиукраїнська спрямованість релігійно-політичної концепції «руського мира». *Гілея.* Вип. 146 (№7). Ч.3. Політичні науки. 2019. С. 26-30.
18. Бокоч В.М. Президент України Л.Кравчук: формування та реалізація державної релігійної політики. *Регіональні студії.* № 20. 2019. С. 85-89.
19. Бокоч В. Інститут президента України у формуванні та реалізації державної релігійної політики. *Гілея.* Вип. 151 (№12). Ч. 3. Політичні науки. 2019. С.12-17.
20. Бокоч В. Верховна Рада України у формуванні правових засад державно-церковних відносин та релігійної політики (політичний контекст). *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії.* № 28/2020. 2020. С. 110-117.
21. Бокоч В. Президент України Л.Кучма: особливості релігійної політики. *Регіональні студії.* Вип. 21. 2020. С. 28-33.
22. Бокоч В. Президент України В.Зеленський: особливості політики у релігійно-церковній сфері. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії.* № 31/2020. 2020. С.98-104.

Статті у зарубіжних наукових фахових виданнях

23. Бокоч, Вікторія, 2017. Релігія в окупованому Донбасі: політичний вимір. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe,* № 04 (16). Available at: [https://sp-sciences.io.ua/s2621816/bokoch_viktoriya_2017._religion_in_occupied_donbass_political_measurement._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_04_16_\(accessed_25_November_2017\).](https://sp-sciences.io.ua/s2621816/bokoch_viktoriya_2017._religion_in_occupied_donbass_political_measurement._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_04_16_(accessed_25_November_2017).)

Інші статті, у яких відображені наукові результати дисертаційного дослідження:

24. Dobrodim O.V., Bokoch V.M. Religious organizations of Ukraine in the revolution of dignity. *Соціологія права.* 2018. № 1-2 (24-25). С.3-8.
25. Палінчак М., Бокоч В. Фінансування релігійних організацій: багатоманіття європейської практики. *Journal of Social Sciences, Nursing, Public health and Education* ISSN 2644 6006 no.1,2 vol 1 / 2020. Trebisov. Slovenska republika. st.119-128.

Тези конференцій, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

26. Бокоч В. Суспільно-політична обумовленість релігійної толерантності та нетерпимості. *Толерантність як соціокультурна проблема сучасності.* IV

Міжнародна науково-теоретична конференція (Житомир, 2015 р.). Збірник матеріалів. Житомир: Вид. Євенок О.О., 2015. С.78-81.

27. Бокоч В. Політико-правове регулювання державно-церковних відносин: порівняльний аналіз радянської та української моделей. *Збірник наукових статей за матеріалами V Всеукраїнської наукової конференції «Держава і церква в новітній історії України»*. (Полтава, 2015 р.). Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. С.363-371.

28. Бокоч В. Релігійні організації в суспільно-політичному конфлікті в Україні //«Дні науки філософського факультету – 2016». Міжнародна наукова конференція (Київ, 2016 р.). *Матеріали доповідей та виступів*. Частина 9. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. С.220-222.

29. Палінчак М.М., Бокоч В.М. Державно-церковні відносини в Угорській Республіці. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошук оптимальних моделей»* (Ужгород, 2016 р.). Ужгород, 2016. С.131-133.

30. Добродум О., Бокоч В. Українська Греко-Католицька Церква і Майдан. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Українська Греко-Католицька Церква у сучасних процесах розвитку українського суспільства» (до 420-ліття укладення Берестейської унії, 70-ліття Львівського «псевдособору» 1946 р.)*. (Тернопіль, 2016 р.). Тернопіль - Київ: Вектор, 2016. С. 226-229.

31. Бокоч В.М. Релігійні організації в суспільно-політичному протесті. *Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти*. Збірник наукових праць (за матеріалами XIII Міжнародної науково-практичної конференції (2016 р.). Україна – Сербія – Азербайджан – Польща – Канада, 2016. С.10-14.

32. Бокоч В.М. Політична складова релігійної ситуації в окупованих районах Донбасу. «Дні науки філософського факультету – 2017». Міжнародна наукова конференція (Київ, 2017 р.). Матеріали доповідей та виступів. Частина 8. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. С.5-7.

33. Бокоч В.М. Українські протестанти в Революції Гідності. *Протестантські церкви у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (до 500-ліття Реформації)*. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (Тернопіль, 2017 р.). Тернопіль-Київ: ФОП Осадца Ю.В. 2017. С. 333-336.

34. Палінчак М.М., Бокоч В.М. Державно-церковні відносини в Угорщині (правовий аспект). *Етнонаціональна політика України: досвід Закарпаття. Інформаційно-аналітичні матеріали*. Ужгород, 2017. С.124-127.

35. Палінчак М.М., Бокоч В.М. Державно-церковні відносини в Угорщині (правовий аспект). *Роль громадянського суспільства у формуванні державної етнонаціональної політики єдності у багатонаціональному Закарпатті: конституційно-правовий аспект*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 18-19 травня 2017 р.). Ужгород, 2017. С.128-131.

36. Бокоч В.М. Релігія в контексті євроінтеграції України. *Міжнародна науково-практична конференція «Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів»* (Ужгород, 2018 р.). Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.304-307.

37. Бокоч В.М. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій як інституція громадянського суспільства. *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку»*. Міжнародна науково-практична конференція (Одеса, 2019 р.). Одеса, 2019. С. 57-61.

38. Бокоч В. Автокефалія православної церкви України: взаємозв'язок релігії і політики. *Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (Київ, 2019 р.). Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2019. С.34-37.

39. Бокоч В. Інститут президента України у формуванні та реалізації державної релігійної політики. *Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах*. Міжнародна науково-практична конференція. (Львів, 2019 р.). Львів, 2019. С.124-128.

40. Бокоч В.М. Релігійні чинники європейської інтеграції України. *Україна в системі європейської економічної і політичної інтеграції: Матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції* (Ужгород, 2020 р.). Ужгород: РІК-У, 2020. С.146-150.

АНОТАЦІЯ

Бокоч В.М. Взаємозв'язок суспільно-політичних і релігійно-церковних трансформацій в Україні. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 - політичні інститути та процеси. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2021.

Здійснено міждисциплінарний аналіз співвідношення політики і релігії, показано наявність взаємозв'язків суспільно-політичних та релігійно-церковних процесів в Україні. На основі аналізу правових засад та правозастосовної практики радянського тоталітарного режиму у релігійно-церковній сфері доводиться їх антицерковна спрямованість. Виявляються наслідки радянської релігійної політики у пострадянській Україні. Визначається місце і роль релігії і церкви в політичній системі України, напрями діяльності владних структур України у формуванні та реалізації державної релігійної політики. Висвітлюється участь релігійних організацій різних конфесій у подіях Майдану, виявляються причини різної їх активності. Обґрунтовується політична зумовленість релігійних процесів в анексованому Криму та окупованому Донбасі. Зазначається, що релігійна ситуація в цих регіонах викликає занепокоєння як населення України, так і світового співтовариства. З'ясовуються політичні аспекти створення Православної

церкви України та здобуття нею автокефалії. Досліджується роль і місце релігійного чинника у цивілізаційному виборі та євроінтеграції України. Акцентується увага на потребі впровадження у релігійно-церковну сферу України європейських стандартів. Показується імперський зміст та антиукраїнська спрямованість релігійно-геополітичного проекту «руський мир», обґрунтовується необхідність протидії його поширенню в Україні світськими і релігійно-церковними засобами.

Ключові слова: держава, влада, політика, політичні процеси, релігія, церква, релігійні організації.

АННОТАЦІЯ

Бокоч В.М. Взаимосвязь общественно-политических и религиозно-церковных преобразований в Украине. - Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. - Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К.Д. Ушинского». Одесса, 2021.

Осуществлен междисциплинарный анализ соотношения политики и религии, показано наличие взаимосвязей общественно-политических и религиозно-церковных процессов в Украине. На основе анализа правовых основ и правоприменительной практики советского тоталитарного режима в религиозно-церковной сфере показывается их антицерковная направленность. Выявляются последствия советской религиозной политики в постсоветской Украине. Определяется место и роль религии и церкви в политической системе Украины, направления деятельности властных структур Украины в формировании и реализации государственной религиозной политики. Освещается участие религиозных организаций различных конфессий в событиях Майдана, выявляются причины различной их активности. Обосновывается политическая обусловленность религиозных процессов в аннексированном Крыму и оккупированном Донбассе. Отмечается, что религиозная ситуация в этих регионах вызывает беспокойство как населения Украины, так и мирового сообщества. Выясняются политические аспекты создания Православной церкви Украины и обретения ею автокефалии. Исследуется роль и место религиозного фактора в цивилизационном выборе и евроинтеграции Украины. Акцентируется внимание на необходимости внедрения в религиозно-церковную сферу Украины европейских стандартов. Показывается имперское содержание и антиукраинская направленность религиозно-геополитического проекта «русский мир», обосновывается необходимость противодействия его распространению в Украине светскими и религиозно-церковными средствами.

Ключевые слова: государство, власть, политика, политические процессы, религия, церковь, религиозные организации.

SUMMARY

Bokoch Victoria. Relationship between socio-political and religious-church transformations in Ukraine. - Manuscript.

The dissertation for acquisition of a scientific degree of the doctor of political sciences on a specialty 23.00.02 - political institutes and processes. - State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky». Odesa, 2021.

An interdisciplinary analysis of the relationship between politics and religion is conducted, the diversity of interrelations of socio-political and religious-church processes in Ukraine is shown. Based on the analysis of the legal principles and law enforcement practice of the Soviet totalitarian regime in the religious and ecclesiastical sphere, their general anti-church orientation is proved. It is noted that in some periods of Soviet history, religious policy took quite aggressive forms, accompanied by terror and repression of the clergy and the faithful. The consequences of the Soviet religious policy in post-Soviet Ukraine are revealed.

The place and role of religion and church in the political system of Ukraine, directions of authorities' activity (the Verkhovna Rada, the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers, other central executive bodies) in formation and realization of the state religious policy are defined. The activity of the parliament on creation of the system of the legislation on religion and church is analyzed, proposals concerning its perfection are offered. The participation of Ukrainian Presidents in the formation and implementation of state religious policy is analyzed. The powers of the Cabinet of Ministers in the religious and ecclesiastical sphere, the main activities of the executive branch on implementation state policy in the religious and ecclesiastical sphere are determined. Forms of communication between the authorities and interfaith associations are analyzed, and the need to improve the interfaith movement in Ukraine is argued.

The role of the institution of the presidency in Ukraine is studied and the competence of the President of Ukraine in the religious and ecclesiastical sphere in the context of his constitutional powers is determined. The participation of the Presidents of Ukraine in the formation and implementation of state religious policy is analyzed. The activity of the Presidents of Ukraine in the definition and implementation of the state religious policy is analyzed, their common and distinctive features are revealed. The achievements, mistakes and omissions of the Presidents of Ukraine in the formation and implementation of state policy in the religious and ecclesiastical sphere are shown.

The participation of religious organizations of different denominations in the protests against the criminal-oligarchic government is shown, the reasons for their various activities on the Maidan are revealed. By participating in the Revolution of Dignity, religious organizations contributed to the renewal of Ukrainian power. It is stated that adjustments in the relations of religious organizations with the state, government and society had been made. After the end of the Maidan, many religious organizations and their leaders began to rethink their relations with the authorities and determine their place in the new socio-political conditions.

The political conditionality of religious processes in the annexed Crimea and the occupied Donbas is proved. It is noted that the dominant position in the religious sphere of these territories was occupied by the structures of the Orthodox Church, which is under the jurisdiction of the Moscow Patriarchate, and its local hierarchs and priests embarked on cooperation with the Russian occupation authorities. Other religious denominations and their adherents were persecuted. It is shown that the achievements of the independent Ukrainian state in the religious and ecclesiastical sphere on the Crimean peninsula and the occupied territories of Donbas were under real threat. It is shown that the level of ensuring the right to freedom of justice and religion in the occupied territories is much lower than the level of religious freedom in Ukraine. The religious situation in these regions is of concern to both the population of Ukraine and the world community. The restoration of full-fledged religious and ecclesiastical life in these territories is connected with their return to the control of Ukraine.

The political aspects of the creation of the Orthodox Church of Ukraine and its acquisition of autocephaly, which was won in the difficult struggle against Russian and pro-Russian forces, are analyzed. It is stated that the Tomos on the independence of the Ukrainian Church significantly weakened the position of the Russian Orthodox Church and reduced its chances in the struggle for supremacy in the Orthodox world, as well as undermined the hegemonic aspirations of the Russian state.

The role and place of the religious factor in the civilizational choice and European integration of Ukraine are studied. The need to introduce European standards in the religious and ecclesiastical sphere of Ukraine, despite the opposition of the Russian authorities and the church, is emphasized.

The imperial content and anti-Ukrainian orientation of the religious-geopolitical project "Russian world" are shown, the necessity of counteracting its spread in Ukraine by secular and religious-church means is substantiated.

Key words: state, power, politics, political processes, religion, church, religious organizations.